

ПРАВА ЛЮДИНИ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ

УДК 342.7

Фоменко А.С.
кандидат юридичних наук,
Заслужений юрист України
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

DOI: 10.31733/2078-3566-2018-5-7-12

КОНЦЕПЦІЇ ПРИРОДНОГО ПРАВА ТА ПРИРОДНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК ІДЕОЛОГІЧНА ОСНОВА ЗАГАЛЬНОЇ ДЕКЛАРАЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ

Розглянуто ідеї представників концепції природного права та природних прав людини в їх історичному вимірі та взаємозв'язку з положеннями Загальної декларації прав людини 1948 р. Доведено, що ці концепції є ідеологічним підґрунтям міжнародного документа, що складає основу Кодексу прав людини.

Ключові слова: *Загальна декларація прав людини, концепція природного права, «закон природи», концепція природних прав людини, природні права людини, справедливість.*

Постановка проблеми. Важливим завданням сучасної юридичної науки є виявлення та дослідження державно-правових закономірностей. Однією з таких є необхідний зв'язок, що існує між концепціями природного права та природних прав людини як системою ідей і Загальною декларацією прав людини як міжнародним документом, в якому у виді сукупності нормативно-правових приписів як прояву консенсусного волевиявлення держав – членів Організації Об'єднаних Націй відображено ідеї представників цих теорій.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Загальна декларація прав людини як унікальний феномен правової дійсності постійно перебуває у центрі уваги наукового загалу. Предмет наукових пошуків складають питання історії розробки цього документа, змісту вміщених у ньому нормативно-правових приписів, значення цього документа для поступального прогресивного розвитку людської цивілізації та ін. Водночас малодослідженими залишаються питання, пов'язані з ідеологічним підґрунтям цього джерела права.

Мета дослідження. При підготовці статті автор поставив за мету аргументувати тезу про концепції природного права та природних прав людини як ідеологічне підґрунтя Загальної декларації прав людини 1948 р.

Досягнення визначеної дослідницької мети зумовило необхідність використання пізнавальних можливостей історичного та діалектичного методів пізнання. Останній ґрунтується на визнанні принципів розвитку та взаємозв'язку явищ державно-правової дійсності. У межах цього дослідження ідеї представників концепцій природного права та природних прав людини розглядались в їх історичному вимірі та взаємозв'язку з положеннями Загальної декларації прав людини.

Виклад основного матеріалу. У ці дні світова спільнота відзначає 70-ту річницю з дня проголошення Загальної декларації прав людини – першого в історії людства офіційного міжнародно-правового документа, яким фактично було визнано цінність основоположних прав і свобод людини [1].

Ідеологічним підґрунтям Загальної декларації прав людини стали концепції природного права та природних прав людини, положення яких були обґрунтовані такими відомими мислителями минулого, як Платон, Аристотель, Цицерон, Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо та ін.

Як слушно зауважує С. Головатий, ідея природного права – «*ius natural*» – є творінням різних авторів не однієї епохи розвитку людства. Вона, так само як і філософська ідея «закону природи», належить до системи концептуальних витоків поняття людських прав. На думку вченого, власне відтоді, як ідея «закону природи» переросла в ідею природного права (*natural law*), виникає саме поняття природних прав (*natural rights*) [2, с. 59].

З цією ідеєю пов'язане існування морального закону – «закону розуму». Такий закон слід розуміти як такий, що складається з принципів, які можна вивести із сутності *homo sapiens* – людини як істоти розумної. Розумна сутність людини напряду спричиняє наявність у неї обов'язків; поміж усіх живих істот природа лише людину наділила здатністю оцінювати різні способи поведінки, а відтак за власним вибором віддавати перевагу якомусь одному із множини. Тільки людина здатна розрізняти цілі поведінки та визначати способи їх досягнення. Тільки людина здатна розуміти принципи та визнавати їх або ж відхиляти. Усі вчинки людини, незалежно від того, що лежить в їхній основі – чеснота чи порок, за своїм наслідком є такими, якими ми їх сприймаємо. З усієї множини живих істот такі сприйняття (або ж моральні відчуття) притаманні тільки людині, тобто кожному з нас. Відтак, кожного з нас як істоту розумну природа наділила здатністю до абстрактного мислення та обдуманого поведінки. Ідея «закону природи» базується на тезі про наявність внутрішнього зв'язку між розумом та справедливістю [2, с. 47].

Сучасна правнича наука обґрунтовує його у такий спосіб: досвід спільного проживання істот розумних у світі, де необхідні для задоволення їхніх потреб ресурси є обмеженими, виступає причиною усвідомлення ними правил поведінки; а це обумовлює необхідність коритися цим правилам і визначає схвальне чи осудливе ставлення до того, хто дотримується чи порушує ці правила. Із таких суджень випливає: будучи розумними, ми як люди повинні бути справедливими [2, с. 48].

Своїми витками ідея «закону природи» сягає часів античних мислителів. Так, Платон у своїх роздумах вживав термін «закон», сутність якого вбачав у «верховенстві найкращого начала», яким вважав «владу божественного і розумного начала». У Аристотеля «закон – це панування порядку на засадах справедливості». Саме такий закон, на думку філософа, повинен панувати над правителями, а вони мають стати його рабами.

У свою чергу, Цицерон вважав, що право випливає з природи і безумовно виникло з природи. Він доводив, що «природа створила нас для того, аби ми поділяли поміж собою усю сукупність прав і користувалися ними усі спільно». Ця думка відображена у таких словах філософа: «Адже тим, кому природа дарувала розум, вона дарувала і здоровий глузд». Звідси випливає, що вона їм дарувала і закон, який є здоровим глуздом – як у веліннях, так і у заборонах. Тому якщо вона дарувала їм закон, то дарувала й право. Розум же був даний усім. Отже, право було дано всім [2, с. 60].

Давньогрецька та давньоримська юридичні системи, як стверджує С. Головатий, не знали інституту прав, що їх має людина як жива істота. Втім, правник наголошує на такому надзвичайно важливому у методологічному плані судженні: «визначальною рисою творчості античних мислителів чітко виступає вчення про природне (позадержавне) походження прав взагалі. Цицероном було обґрунтовано ідею про поширення дії закону на всіх. Цей принцип мислитель виразив такими словами: «під дію закону повинні підпадати всі» [2, с. 82].

Також С. Головатий вказує і на іншу обґрунтовану філософом ідею, що відповідає сучасному розумінню невідчужуваності права людини на життя та на приватну власність і відображена у вигляді тези: «справедливість – людину не вбивати, до чужого майна не доторкатись» [2, с. 82].

Наступним етапом розвитку вищезазначеної ідеї є вчення мислителів епохи Середньовіччя. Так, зокрема, Т. Гоббс обґрунтовує такі тези: 1) природа дала кожному одне право на все; 2) природа зробила людей рівними – як стосовно тілесних здібностей, так і стосовно розумових.

Заслугою Гоббса є обґрунтовані ним «закони природи». Суть першого основоположного такого закону відображена тезою: «Кожна людина зобов'язана прагнути миру і дотримуватися його». У прагненні цього людина «може вдаватися до будь-яких допоми-

жних засобів», навіть до «переваг війни».

Відповідно до другого закону «людина, котра прагне миру (за умови коли цього прагнуть й інші), завдяки чому вона досягає мети збереження свого життя, повинна визнати за необхідне скласти своє право на всі речі (тобто позбавити себе свободи) і задовольнятися таким обсягом свободи супроти інших людей, який би вона дозволила мати іншим людям супроти себе».

Зміст третього закону природи Т. Гоббс пояснює у такий спосіб: «Люди зобов'язані виконувати договори, які вони уклали». Без цього закону «договори є марними», «порожніми словами», бо право людей на всі речі зберігається, і люди все ще «перебувають у стані війни». Саме в цьому «законі природи» Т. Гоббс вбачав витoki та першоджерело справедливості, зазначаючи: «коли договір укладено, тоді його порушення – це несправедливість».

Загалом же всі витлумачені «закони природи» Т. Гоббс зводив до одного правила: «чини стосовно інших те, чого ти хотів би, щоб інші чинили стосовно тебе».

Природне право Т. Гоббс трактує як свободу людини вдаватися до будь-якої дії, що видається їй «найпридатнішим засобом» збереження «власного життя». У зміст свободи Т. Гоббс вклав право використовувати будь-які засоби та чинити будь-які дії, без яких людина не може себе зберегти.

Також Т. Гоббс розмежовує поняття «право» і «закон». Для нього право – це свобода вдаватися до дій або свобода утримуватись від дій, а закон – це зобов'язання стосовно чогось одного: або вдаватися до дій, або ж утримуватись від дій. Інакше кажучи, Т. Гоббс вважав, що право і закон різняться між собою тією ж мірою, що й свобода і зобов'язання [2, с. 49, 54, 69-79].

За Д. Локком, станом природи, в якому первинно перебуває людина, управляє «закон природи». Таким законом є «Розум», який вимагає від усього людства такого: «Будучи рівними і незалежними серед усіх, ніхто немає права зашкодити життю, здоров'ю, свободі чи власності іншого». Цей закон (тобто розум) містить такий імператив: «кожен зобов'язаний зберігати себе, а також (наскільки це йому до снаги) зберігати решту людства» [2, с. 56].

Ніхто не має права порушувати цей закон, бо, відступаючи від нього, порушник заявляє, що живе за іншими правилами, відмінними від «влади розуму та загальної справедливості», тобто від тих, які «є мірилом», що «їх встановив Бог» для оцінки вчинків людей і з метою забезпечення їхньої взаємної безпеки. Через те що той, хто чинить так, нехтує цим законом і порушує його, він стає небезпечним для людства, для взаємної безпеки всіх людей, тому на цих підставах «кожна людина має право карати порушника і бути тим, кому належить застосовувати закон природи» [2, с. 56].

Джоном Локком обґрунтовано теорію «правомірного опору», що зводиться до права народу на повстання. На думку філософа, таке право настає тоді, коли в системі влади відбувається її узурпація. Він характеризує таку ситуацію як «завоювання», що веде до захоплення прав однієї особи іншою. Так, Д. Локк вважає несправедливим застосування сили до людини з боку інших людей, які не мають влади над нею. Він не визнає як «підставу для влади» цих людей та доходить висновку, що несправедливе і незаконне застосування сили навіть законною владою не означає, що держава має владні права над своїми підданими, бо така влада – це узурпація, яка до того ж є ще й тиранією [2, с. 70].

Загальним підсумком вчення Д. Локка про природне походження людських прав є таке судження: «людина, народившись із правами на абсолютну свободу та неконтрольованим використанням усіх прав і привілеїв Закону природи нарівні з будь-якою іншою людиною або багатьма людьми у світі, має природну владу оберігати свою власність, тобто своє життя, свободу та майно, від заподіяння шкоди чи зазіхань на неї з боку інших людей та судити і карати в разі порушення цього Закону іншими».

Важливим є затвердження ученим невідчужуваності природних прав людини. Таку думку мислитель обстоює через абсолютну і категоричну заборону самогубства, виходячи з того, що «Бог і природа ніколи не дозволяють людині настільки залишити себе, щоб знехтувати власним самозбереженням»; через те що «людина не може сама позбавити себе життя, вона не може й іншому дати владу на це» [2, с. 89].

У сучасній правничій науці обґрунтовано наголошується, що «батьком» доктрини природного права є голландський юрист і філософ Г. Гроцій. Мислитель розмежовує природне право та волевстановлене право. Природне право, вважає вчений, – це веління

здорового глузду, яким та чи інша дія, залежно від того, чи узгоджується вона із самою розумною природою чи суперечить їй, визнається або морально ганебною, або моральною необхідною; а отже таку або ж заборонено, або ж вона є велінням самого Бога – творця природи. Природне право філософ вважає настільки непорушним, що воно не може бути змінено навіть Богом. Справді, подібно до того як Бог не може зробити так, щоб двічі по два не дорівнювало чотирьом, точнісінько так він не може зло за внутрішнім змістом перетворити на добро [2, с. 65].

За природою людина прагне зберегти саму себе і робить це беручи від природи все, що їй потрібно для цього. Природне право – це право чинити саме так. Отже, право на життя і право на власність є властивостями людини за природою. В основі дій людини, в рамках її права на самозбереження, лежать закони природи, які, за задумом Г. Гроція, вимагають від людської істоти поважати права іншого [2, с. 67].

Якщо основою прав є накази Бога людині зберігати саму себе, а відтак поважати і права інших у спільноті, тоді права вже не є більше моральними речами. Закон Бога – зберігати себе та поважати права інших – є правилами, через які воля Бога має бути реалізована. Звідси – права особи є частиною системи влади Бога над людьми. Така система складається з низки взаємно обмежувальних рівних прав, де кожен – це природно не підпорядкований нікому іншому незалежний суверен, а отже рівний серед рівних. Свобода та рівність є основоположними цінностями спільноти: свобода, у негативному значенні, – це не зазнавати втручання з боку інших, а в позитивному – бути господарем самого себе. Рівність полягає у тому, що всі мають однаковий засадничий моральний статус та всі однакові права [2, с. 68].

Вагомий внесок у формування теорії природного права належить С. фон Пуфендорфу. Його міркування відображені в роботі «Про обов'язки людини й громадянина за природним законом» [2, с. 71].

З ім'ям цього вченого пов'язують основоположний природний закон з наказу людині природою бути «товариською» задля забезпечення самої себе через суспільне існування. Його зміст, за С. фон Пуфендорфом, зводиться до такого: «кожна людина зобов'язана робити все від неї залежне для того, аби дбати про товариськість та зберігати її. Оскільки досягнення мети зумовлює потребу в засобах, необхідних для її досягнення, з цього випливає, що все те, що неминуче і звично сприяє товариськості, слід сприймати як наказ природного закону. Усе, що шкодить товариськості чи порушує її, слід сприймати як ним заборонене» [2, с. 72].

У свою чергу, Ж.-Ж. Руссо висунув ідею про те, що людина полишає «природний стан» та увиходить до цивільного стану, у такий спосіб створюючи політичну організацію (державу). Таке «цивільне об'єднання» мислитель називає найбільш добровільним з усіх актів, тому що «кожна людина» народжується вільною та володарем самої себе; «ніхто під жодним приводом і за жодних обставин не може підкорити іншу людину без її згоди»; «вирішити, що син раба народжується рабом – це все одно, що вирішити, що він народився не людиною».

Ж.-Ж. Руссо стверджував: «зрікатися свободи – все одно, що зрікатися себе як людини»; це означає «відмовитися від прав роду людського і навіть від його обов'язків». Але така відмова, на його переконання, є «несумісною з природою людини»: «усунути всю свободу від волі людини» – означає «усунути всі моральні засади із вчинків людини».

Зі змісту цього судження, як зазначає С. Головатий, впливає абсолютна цінність свободи людини, що може бути виражена таким категоричним імперативом: людина не має права (невладна) віддавати свою природну свободу нікому – ані іншій людині, ані суспільству, ані державі [2, с. 90-91].

Яскравий представник епохи Просвітництва, автор фундаментальної праці «Про дух законів» Ш.-Л. Монтеск'є, розкриваючи зміст поняття «закон», виходив із того, що: а) закон є виявом розуму; б) закон узагалі є людським розумом, оскільки він управляє всіма людьми на землі [2, с. 57].

Закони Ш.-Л. Монтеск'є тлумачить як зв'язок, що існує між первозданим розумом та іншими речами, і зв'язок між самими речами. Саме тому він вважав, що Всесвіт – це не хаос, бо в ньому існує «первозданий розум». За Ш.-Л. Монтеск'є, «творчим розумом» є Бог «як Творець і Хранитель Всесвіту». «Законами, на основі яких Бог створив усі речі, є ті закони, за допомогою яких, Він усі створені ним речі охороняє. Бог діє відповідно до цих правил, бо Він їх знає; а знає Він їх тому, що Він їх створив. А створив

Він їх тому, що вони відповідають його мудрості та силі».

Як стверджує Ш.-Л. Монтеск'є, важливим джерелом порядку у Всесвіті виступає наявність принципів справедливості, що передують людським суспільствам. Ці принципи застосовуються до всіх людей незалежно від усіх обставин, у яких вони перебувають [2, с. 57].

З-поміж усіх законів верховним Ш.-Л. Монтеск'є вважав безпеку людини. Безпека людей, на його думку, – це саме природна свобода людини, а «верховний закон» – це не що інше, як «закон природи».

У контексті питання, що розглядається нами, заслуговує на увагу саме та історична пам'ятка права, в якій вперше з'явився дух природного права. Йдеться, зокрема, про славнозвісний припис глави 39 Великої хартії вольностей такого змісту: «жодну вільну людину не може бути схоплено, ув'язнено, позбавлено власності чи вольностей, оголошено злочинцем, піддано вигнанню чи в будь-який інший спосіб позбавлено юридичних прав, а також жодне рішення не може бути винесено стосовно неї, ні жодне стосовно засудження її, інакше аніж на підставі правомірного судового рішення, ухваленого рівними їй перами або на підставі закону, що діє в країні» [2, с. 83].

Зasadничий характер формули глави 39 в аспекті ідеї природних прав людини, як вважає С. Головатий, обумовлений, передусім, її двома фундаментальними елементами: 1) справедлива юридична процедура, що зобов'язувала короля Англії коритися юридичним приписам, які вимагали: по-перше, судового рішення; по-друге, такого судового рішення, яке було б «правомірним» (а таким воно могло бути тільки за умови, що відповідає проголошеному принципу *legale iudicium parium suorum*, тобто, якщо воно винесене тими, хто належав до того самого стану, що й засуджений, а не особами вищого стану); по-третє, такого судового рішення, яке мало бути ухвалене на підставі «закону, що діє в країні» – *lex terre* (а це й усі місцеві звичаї та різновиди юридичних приписів, що на той час діяли на всій території Англії), а не лише королівського закону – *lex regni*; 2) другим фундаментальним елементом є те, що саме приписи цієї глави мали безпосередній вплив на формування в майбутньому змісту, передусім, таких прав особи, як право на життя, право на свободу, право приватної власності, а також багатьох процесуальних прав як гарантій – у сучасному їх розумінні не тільки англосаксонською правовою системою [2, с. 83-84].

Саме ці приписи дозволяють вважати Велику хартію вольностей документом писаного права, першоджерелом того, що в сучасній правничій науці розуміють під поняттям «громадянські права і свободи людини», передусім у тій частині, що стосується прав на життя і на свободу.

Висновки. Аналіз викладеного дає підстави для таких висновків, що відображають діалектичний взаємозв'язок ідей, які у своїй сукупності складають концепції природного права і природних прав людини, та нормативно-правових приписів, відображених в Загальній декларації прав людини:

1) філософська ідея «розумної сутності людини» як першооснова концепції природного права знайшла своє відображення у ч. 2 ст. 1 Загальної декларації прав людини у виді такого судження: «Вони (йдеться про усіх людей – *авт. А.Ф.*) наділені розумом і совістю і повинні діяти стосовно один одного у дусі братерства»;

2) ідеї Цицерона про поширення дії закону на всіх та невідчужуваність права людини на життя і на приватну власність, знайшли своє закріплення в ст. 7 «Всі люди рівні перед законом...», ст. 3 «Кожна людина має право на життя...», ч. 2. ст. 17 «Ніхто не може бути безпідставно позбавлений свого майна» Декларації;

3) обґрунтований Т. Гоббсом основоположний закон природи, згідно з яким кожна людина зобов'язана прагнути миру і дотримуватися його, відображений у Преамбулі у виді такої тези про загальний мир: «визнання гідності, яка властива всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних їх прав як основи свободи, справедливості та загального миру»;

4) зміст третього закону Т. Гоббса, за яким «люди зобов'язані виконувати договори, що їх вони уклали» визначає саму природу Загальної декларації прав людини, її договірне походження (декларація є результатом консенсусу, досягнутої міждержавної згоди з приводу необхідності дотримання основоположних прав людини);

5) визначений Т. Гоббсом зміст свободи, що давав право використовувати будь-які засоби та чинити будь-які дії, без яких людина не може себе зберегти, а також обгру-

нтова Д. Локком теорія «правомірного опору», за якою народ має право на повстання, як превентивний захід, виражений у Преамбулі Загальної декларації прав людини таким словосполученням: «з метою забезпечення того, щоб людина не була змушена вдаватися як до останнього засобу до повстання проти тиранії і гноблення»;

6) обґрунтована Г. Гроцієм ідея про свободу і рівність як основоположні цінності спільноти; свободу (в її негативному та позитивному значеннях) та рівність, за якою всі мають однаковий засадничий моральний статус та всі однакові права, знайшла своє відображення у Преамбулі та статтях 1-5, ч. 2 ст. 16 аналізованого міжнародного документа;

7) постульована Ж.-Ж. Руссо ідея про те, що кожна людина народжується вільною та є володарем самої себе, знайшла своє закріплення у Преамбулі та ст. 1, 4, 5 Загальної декларації прав людини;

8) засадничий характер глави 39 Великої хартії вольностей, у формулі якої закладено ідеї природного права та природних прав людини, відображено у ст. 10, 11 Декларації.

Бібліографічні посилання

1. Загальна декларація прав людини. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
2. Головатий С. Про людські права: лекції. К., 2016. 760 с.

Надійшла до редакції 29.11.2018

SUMMARY

Fomenko A.Ye. Concepts of natural law and natural human rights as an ideological basis of the Universal Declaration of Human Rights. The ideas of representatives of the concept of natural law and natural human rights in their historical dimension and interrelation with the provisions of the Universal Declaration of Human Rights of 1948 are considered. It is proved that these concepts are the ideological basis of this international document, which is evidenced by the following arguments: 1) the philosophical idea of "reasonable essence of man" as the first principle of the concept of natural law has been reflected in Part 2 of Art. 1 of the Universal Declaration of Human Rights in the form of such a judgment: "They (all of us - aut. AF) are supported by reason and conscience and must act in respect of each other in the spirit of brotherhood"; 2) Cicero's idea of extending the law to all and the inalienability of human rights to life and private property, found their consolidation in Art. 7 "All people are equal before the law ...", art. 3 "Everyone has the right to life ...", Part 2. of Art. 17 "No one can be directly deprived of his property" of the Declaration; 3) T. Hobbes's grounded law of nature, according to which every person is obliged to strive for peace and adhere to it, is reflected in the Preamble in the form of such a thesis about the general world: "recognition of the dignity inherent in all members of the human family and in the equal and their inalienable rights as the basis of freedom, justice and universal peace"; 4) the content of the third law of T. Hobbes, according to which "people are obliged to comply with the agreements they have concluded" defines the very nature of the Universal Declaration of Human Rights, its contractual origin (the declaration is the result of the consensus reached by the intergovernmental agreement on the need to respect fundamental rights human); 5) defined by T. Hobbes the meaning of freedom, which gave the right to use any means and to take any actions without which a person can not save himself, and also D. Locke's theory of "lawful resistance", according to which the people have the right to the rebellion as a preventive measure expressed in the preamble of the Universal Declaration of Human Rights by the following phrase: "in order to ensure that man is not compelled to resort to the latter as a means to an uprising against tyranny and oppression"; 6) G. Grotius was justified by the idea of freedom and equality as the fundamental values of the community; freedom (in its negative and positive values) and equality, which all have the same basic moral status and all the same rights, was reflected in the Preamble and Articles 1-5, Part 2 of Art. 16 of the international document under consideration; 7) postulated by J.-J. Rousseau's idea that every person is born free and is the ruler of herself, has found its attachment in the Preamble and Art. 1, 4, 5 of the Universal Declaration of Human Rights; 8) the fundamental character of Chapter 39 of the Grand Charter of freedoms, the formula of which is the idea of natural law and natural human rights, is reflected in Art. 10, 11 of the Declaration.

Keywords: *Universal Declaration of Human Rights, concept of natural law, "law of nature", end-of-nature human rights, natural human rights, justice.*